

Recensie

Donkers, Gerard, 2021. Naar een leefbare aarde. Verduurzamen vanuit veranderkundig perspectief. Stichting De Parel, Nijmegen.

Recensent: Chris Maas Geesteranus, lid Coöperatie Leren voor Morgen

14 Oktober 2021

Achtergrond

De eerdere versie van dit boek is, voorafgaand aan een in 2019 gehouden symposium¹, geschreven als antwoord op de vraag, hoe je vanuit een andragologisch perspectief naar ‘verduurzaming’ zou kunnen kijken. De Kring Andragologie wilde namelijk op die vraag een antwoord formuleren, als input voor het symposium. De visies en resultaten daarvan zijn verwerkt in deze, vernieuwde versie van het boek.

Dit boek reflecteert, vanuit de andragologie als sociale veranderekunde², op de wijzen waarop de mensheid kan werken aan een voor haarzelf leefbare aarde, nu en later. Het is, zo blijkt uit de inleiding, bedoeld voor een flink aantal lezersgroepen: uitvoerende professionals, organisatieontwikkelaars, beleidsmedewerkers, politici, docenten en studenten hbo en wo. Daar kom ik aan het eind nog op terug.

Leesbaarheid

Leesbaarheid en opmaak van het boek zijn wat mij betreft goed; de taal- en tikfouten – op één na, hieronder – laat ik hier onbesproken en zal ik direct met de auteur opnemen. Het zijn er in dit boek gelukkig niet veel. Maar het foutief schrijven van de naam van een pauselijke encycliek (blz. 39, ‘Laudatio si’ in plaats van ‘Laudato si’) is echter wel erg slordig.

Een kijkje in de hoofdstukken

De auteur heeft het boek ingedeeld in een drietal stevige hoofdstukken. Het eerste is een ‘brede verkenning en analyse van duurzaamheid’, het tweede een ‘zoektocht naar gedeelde waarden’ en het derde gaat over een ‘integrale verduurzaming’. Samenvatting, nadere uitleg van sommige onderdelen in een viertal bijlagen en een literatuurlijst sluiten het boek af.

Relatief veel aandacht zal ik hoofdstuk 1 geven aangezien dat belangrijke grondslagen voor de rest van het boek bevat.

In de inleiding (blz. 15, r. 1/2 v.o.) komt een principieel punt naar voren: ‘*de aarde zien als een onafscheidelijk deel van ons ZELF*’. Dus de mens als één organisme – naast mogelijk miljoenen andere – dat, net zo goed als alle andere, gebonden is aan de kringlopen, eigenschappen en beperkingen van zijn milieu, het grote systeem Aarde. De auteur spreekt echter, eerder op die bladzijde, ook van ‘*de belangen van natuur, mens en maatschappij meer met elkaar in evenwicht komen*’. Op blz. 16 staat ‘*verbindingen tussen ons zelf en de natuur*’. Schema 1 op

---

¹Symposium van de Kring Andragologie: ‘VERDUURZAMEN vanuit een sociaal veranderkundig perspectief’, gehouden op 28 november 2019. De Kring Andragologie is een zelfstandige vereniging binnen de Amsterdamse Universiteits Vereniging (AUV) van de Universiteit van Amsterdam (UvA).

²Het begrip ‘veranderekunde’ wordt gedefinieerd op de website van de Kring: zie <https://www.andragologie.org/de-kring/over-de-kring/>.

blz. 30 heet wel ‘Verstrengeling van drie perspectieven’ maar laat juist, als tekening, een scheiding zien. Daarmee wordt toch de suggestie gewekt dat natuur iets anders is dan de mens, zo leest het althans.

Kennelijk vindt de auteur dat die verschillende verwoordingen en verbeelding niet strijdig zijn. Naar mijn mening zijn ze in ieder geval niet goed verenigbaar: het wringt want je bent óf onderdeel van de ecosystemen óf, bij wijze van spreken, ‘beheerder’ ervan (als variant op het bekende ‘rentmeester’begrip). Een toelichting in de tekst had dat kunnen verduidelijken.

In **hoofdstuk 1** komt de noodzaak van transitie aan de orde. Met als grote wens: ‘*Wil je samen met de mensen een bepaalde situatie in een gewenste richting beïnvloeden, dan zul je op zoek moeten gaan naar verbindingen tussen .... verschillende gezichtspunten .....*’. En vandaar dat de auteur pleit voor het verbinden van (meestal) tegenpolen zoals natuur en cultuur, systeem en actor, object en subject. Hij werkt dat uit in een viertal perspectieven: ecologisch, economisch, politiek en sociaal-cultureel.

De paragrafen over ecologisch en economisch perspectief bieden naar mijn mening niet veel nieuwe inzichten in hetgeen momenteel speelt aan problematiek. Ze hadden beter in het kort samengevat kunnen worden met vooral verwijzingen naar de veelheid aan Nederlandse en internationale literatuur erover.

In de paragraaf over het politieke perspectief geeft de auteur de politiek een vijftal opdrachten die echte verduurzaming van de samenleving naderbij moeten brengen:

- ✓ Een politiek waarin ecologie leidend is.
- ✓ Beschermen en verbeteren van maatschappelijke gelijkheid en een rechtvaardige verdeling van lusten en lasten.
- ✓ Verdedigen van de democratie.
- ✓ Versterken van de zelfregie van burgers en het terugdringen van de onteigening van zelfregie.
- ✓ Bewaken en helpen ontwikkelen van ict – met de bedoeling de werking ervan goed in de hand te houden.

De vrees van de auteur – in navolging van de filosoof Maxim Februari – is dat onze samenleving langzamerhand, en ongemerkt, afstevent op een totalitair systeem waarin in ieder geval de burger mede de richting van de samenleving bepaalt, er nauwelijks meer toe doet. En dat is de reden, vermoed ik, dat in het boek het leidende principe is: zelfregie van de burger. Dat was ook de vierde hoofdtak van de staat volgens de auteur (zie boven).

Wie weet heeft de grote filosoof Spinoza voor dit denken ooit de grondslag gelegd. Want zo zag hij de functie van de politiek: versterking van de vrijheid van de burger. Op de zijkant van het Spinozamonument in Amsterdam staat dan ook diens eigen uitspraak: ‘Het doel van de staat [lees: politiek – CMG] is de vrijheid’³.

In het boek wordt dit begrip ‘vrijheid’ verder uitgewerkt in het concept van de zelfregie. In bijlage 4 wordt de volgende omschrijving gegeven: ‘*Zelfregie is een empirisch handelingsbegrip. Het is het vermogen van mensen om bewust en niet-bewust invloed uit te oefenen op zichzelf en de omgeving met het oog op de referentiewaarden van gedrag .....* Zelfregie is niet hetzelfde als on-afhankelijk handelen. Het betekent dat mensen als levende wezens een zekere autonomie bezitten ten opzichte van de omgeving en tegelijkertijd afhankelijk zijn van en zich afstemmen op die omgeving ..... Bij zelfregie doen mensen dat wel zelf en is het niet als noodzaak of plicht van buitenaf opgelegd’.

---

³Zie <https://nicolasdings.nl/spinoza/making/spinoza.pdf>.

Het is duidelijk dat de auteur zich ook goed thuis voelt in de vierde paragraaf over sociaal-culturele perspectieven. Deze is gedetailleerd uitgewerkt in een aantal subparagrafen:

- ***Aandacht voor de sociale dimensie*** [in het duurzaamheidsdenken – CMG]
De laatste decennia is er vooral belangstelling voor de ‘harde’ kant van duurzame ontwikkeling: ‘*Die ontwikkeling werd ..... flink geholpen door marktbelangen die meer uitgingen naar robots, kabels, IT, scanners, veiligheidssystemen, video’s, media, games en satellieten dan naar sociale maakbaarheid*’. De auteur wil daaraan iets toevoegen: sociale verduurzaming. Die werkt hij uit in de volgende omschrijving: ‘*De ontwikkeling van een toekomstbestendig sociaal bestel dat gericht is op herstel van de balans tussen humane en ecologische waarden*’.
Volgens de in het boek aangehaalde andragoloog Notten zijn daarbij een viertal ijkpunten relevant:
  - ✓ Sociaaleconomische zekerheid
  - ✓ Sociale inclusie
  - ✓ Sociale cohesie, participatie
  - ✓ *Empowerment/competenties.*

Deze zijn uitgewerkt in een kwadrant op micro- en macroniveau.

- ***Versterking van een dynamisch en flexibel handelingsvermogen***
Dit is voor mij de kern van zijn hele betoog, als volgt weergegeven: ‘*Sociale verduurzaming betekent: versterking van het dynamisch en flexibel vermogen van mensen om in maatschappelijke systemen de eigen autonomie als mens te behouden en te ontwikkelen in verbondenheid met anderen en met de natuur*’.
Deze omschrijving van sociale verduurzaming legt, zo te zien, de kracht en ontwikkeling van de samenleving bij de *verbinding* en *afstemming* tussen ‘gewone’ mensen in hun leefgemeenschappen en formele instituties. Misschien is het zinvol hier een verbinding te leggen met het concept ‘*ubuntu*’ als verwant concept. Dat sociale mensbeeld heeft immers als kern ongeveer (er zijn diverse omschrijvingen) ‘*Ik ben omdat wij zijn*’. Waarin individu een onlosmakelijk deel van de samenleving is. En dat is min of meer het tegenovergestelde van het (doorgesloten) individualisme waarover het boek ook gaat.
- ***Zorg voor instandhouding van elementaire energiebronnen van de mens***
Sociale verduurzaming betekent hier voor de auteur: ‘*Bevorderen dat mensen zichzelf in hun praktijk afstemmen op de elementaire energiebronnen van het leven, zodat ze zichzelf niet uitputten en het sociale bestel haar vitaliteit behoudt*’.
De grote zorg van de auteur is die uitputting: ‘*Denk aan situaties waarin er sprake is van uitputting in de vorm van burn-out, maatschappelijk isolement, duurzame onverschilligheid, chronische stress, overmatige registratiedrift, depressies, ...*’.
- ***Bijdragen aan een toekomstbestendige cultuur***
De kern van die bijdragen voor de auteur zijn de ‘*centrale kenmerken van een toekomstbestendige samenlevingscultuur*’:
  - ✓ *Mensen leren systemisch denken .....*
  - ✓ *..... ecologisch verantwoorde consumptiecultuur.*
  - ✓ *..... nieuwe vormen van solidariteit tussen mens en natuur.*

- ✓ *Organisaties zijn levende netwerkorganisaties.*
- ✓ *..... creativiteit en verbeeldingskracht'.*

Het eerste punt, systemisch leren denken, lijkt – in mijn beeld – de overige min of meer te omvatten. Als mensen zich dát eigen kunnen (en willen) maken – het accepteren, begrijpen en bespreekbaar maken van verschillen tussen maatschappelijke ‘do-meinen’ – dan is er heel wat gewonnen. Want daarmee dringt het besef mogelijk écht door dat menselijk handelen net zo goed gevolgen heeft voor de *hele Aarde*⁴ als soms de werking van een virus (we hebben het over 2020 en 2021 waarin de coronapandemie heerst⁵).

- ***Sociale verduurzaming***

In deze paragraaf gaat het om de bijdragen die veranderkundigen aan een duurzamere samenleving kunnen leveren. De auteur noemt:

- ✓ Mensen versterken in het ontwikkelen van hun eigen autonomie.
- ✓ Zorg voor behoud en beheer van elementaire energiebronnen van de mens.
- ✓ Versterking van het zelfregulerende vermogen van mensen om een duurzame samenlevingscultuur te creëren.

De auteur beschouwt deze bijdragen als het stimuleren van een proces van ‘*horizontaal leren*’.

Na deze beschouwingen over de sociaal-culturele aspecten eindigt het hoofdstuk in paragraaf 1.5 met een pleidooi voor de ‘*zelforganiserende en zelfhelende kwaliteit van het energetische systeem ‘aarde, mens en maatschappij*’ als geheel. In die paragraaf komen de perspectieven van waaruit naar de menselijke ‘*structurele inbedding in natuurlijke en maatschappelijke systemen*’ (blz. 154) kan worden gekeken, samen. De auteur ziet een persoonsgericht, maatschappij(kritisch) en sociaaltechnologisch perspectief van waaruit je die duurzame(re) samenleving kunt helpen opbouwen.

Deze benadering doet denken aan zowel (de uitwerking van) het WTK-complex van de filosoof Vermeersch⁶ als aan een artikel⁷ van de socioloog Schuyt over een drietal complementaire gedragsinterventies:

- ✓ Wettelijke maatregelen.
- ✓ Verandering van (informele en formele) institutionele arrangementen.
- ✓ Verandering van de culturele grondslagen (premissen) van instituties.

In de opvatting van deze drie auteurs gaat het, ten behoeve van een duurzame(re) samenleving – naast de benadering van mensen als individu – om veranderingen in sociale verbanden (familie, vrienden, verenigingen) en vooral institutionele eenheden (overheid, onderwijs, bankwezen, wetenschap, industrie enz.).

Mogelijk kan men hieruit concluderen dat deze, samenhangende, driedeling een goede benadering biedt om zo’n samenleving dichterbij te brengen.

---

⁴De term ‘Antropoceen’ voor het huidige geologische tijdperk is niet toevallig bedacht.

⁵Zie <https://nl.wikipedia.org/wiki/coronapandemie>.

⁶Zie <https://wimgabriels.wordpress.com/2011/09/12/etienne-vermeersch-de-ogen-van-de-panda/>.

⁷Schuyt, C.J.M., 1992. Drie manieren om gedrag te veranderen. Milieu 46(1992)2.

In **hoofdstuk 2** gaat de auteur vooral op zoek hoe verschillende waarden van mensen met elkaar kunnen worden verenigd. Die ‘*van bovenaf of van buitenaf opgelegde oplossingen en systemen waarin de zelfregie van belanghebbenden wordt onteigend*’ is niet zijn beeld. Wèl de samenhang en afstemming tussen maatschappelijke instituties (waaronder de overheid) en de autonome burger: ‘*top-down meets ‘bottom-up*’.

Ook deze visie doet denken aan een andere auteur, gerenommeerd in de natuur- en milieueducatie: Bob Jickling. Die schreef in 1992 een in nationale én internationale vakkringen op dat gebied geruchtmakend artikel⁸ over de zinloosheid van het adopteren van ‘externe’ doelen. Zijn laatste woorden:

For us, the task is not to educate for sustainable development. In a rapidly changing world, we must enable students to debate, evaluate, and judge for themselves the relative merits of contesting positions. There is a world of difference between these two possibilities. The latter approach is about education; the former is not.

Overigens is dit beeld weer stevig bekritiseerd door een andere auteur, Judy Rossen⁹. Een mooie casus voor veranderkundigen om die beide opvattingen – zo mogelijk – bij elkaar te brengen.

De essentie van dit hoofdstuk lijkt het pleidooi voor een open dialoog, maar wel begrensd. In bijlage 4 staat de volgende omschrijving: ‘*Een dialoog is geen monoloog noch een discussie of onderhandeling waar het gaat om punten scoren. Een dialoog is het me elkaar, in talige en niet-talige vorm, communiceren in een niet gedetermineerde vrije ruimte, waarin de partners zowel de eigen behoefte aan autonomie als de behoefte aan autonomie van de ander respecteren en die behoeften op elkaar proberen af te stemmen*’.

Een mooi principe maar er moeten op het eind wel besluiten vallen, ook al komen die behoeften niet (helemaal) bij elkaar. Met andere woorden: de dialoog is misschien een goede beginmethodiek, voor besluitvorming moeten toch andere werkvormen worden aangewend en moeten tenslotte ook knopen worden doorgehakt.

Zijn, in de huidige coronapandemie, het mondkapje, de 1½ meter afstand, het coronatoegangsbewijs e.d. zinvol en het resultaat van zo’n mooie dialoog? Nee. Maar de overheid heeft daarmee volgens mij deels wel gedaan wat de auteur suggereert (blz. 200): ‘*Zij moet haar verantwoordelijkheid nemen en zich tegelijkertijd open opstellen tegenover andersdenkenden*’. Alleen gebeurt dat laatste te vaak pas na invoering van een maatregel.

Het hoofdstuk leidt naar het idee van, zoals de auteur dat noemt, een ‘*nieuwe morele orde*’. Die noodzaak wil ik van harte ondersteunen. Het Earth Charter van 2000 komt aan de orde, evenals de Sustainable Development Goals. Maar wat is nu juist de *verbinding* tussen die twee grootschalige, ethische visies en daaraan gekoppelde instrumenten en wat zijn daarvan de consequenties voor die morele orde?

⁸Zie https://www.researchgate.net/publication/234577155_Why_I_Don't_Want_My_Children_to_Be_Educated_for_Sustainable_Development.

⁹Zie <https://www.jstor.org/stable/44656095?refreqid=excelsior%3A5b5785a8fa21ab8c48c91c7029d585b4>.

Er zijn echter ook maatschappelijke krachten die precies het tegenovergestelde bewerkstelligen – en die bijzonder machtig zijn. Zie de toeslagenaffaire¹⁰ die, in het klein, een allesoverheersende, autoritaire, algoritmische greep op de samenleving laat zien.

In het boek 'Homo Deus. A Brief History of Tomorrow' beschrijft Yuval Noah Harari waartoe technologische, volledig datagestuurde besluiten (inclusief die van de overheid) kunnen leiden. Hij noemt dat 'Dataism' en stelt: '..... techno-religion seeks to sever the humanist umbilical cord altogether. It foresees a world which does not revolve around the desires and experiences of any humanlike beings. What might replace desires and experiences as the source of all meaning and authority? As of 2016, only one candidate is sitting in history's reception

¹⁰Voor eventuele lezers, lang na 2021: zie <https://nl.wikipedia.org/wiki/Toeslagenaffaire>.

room waiting for the job interview. This candidate is information. The most interesting emerging religion is Dataism, which venerates neither gods nor man – it worships data’.

Verderop in zijn boek komt hij tot de volgende conclusie (al beschouwt hij die als een mogelijkheid voor de toekomst, niet als een vaststaand feit): *‘Dataism .... threatens to do to Homo sapiens what Homo sapiens has done to all other animals. In the course of history humans have created a global network, and evaluated everything according to its function within the network ..... the lives and experiences of all other animals were undervalued, because they fulfilled far less important functions, and whenever an animal ceased to fulfil any function at all, it went extinct. However, once humans lose their functional importance to the network [als gevolg van een superdominante ‘data-aanbidding’, zie boven – CMG], we will discover that we are not the apex of creation after all. The yardstick that we ourselves have enshrined will condemn us to join the mammoths and the Chinese dolphins in oblivion. Looking back, humanity will turn out to be just a ripple within the cosmic data flow’.*

Onheilspellend of niet, zo’n contrast met een samenleving waarin zelfregie en verbinding juist de hoofdrol spelen, kan de lezer op een interessant denkspoor zetten: *“Waar sta ikzelf in deze maatschappelijke contrasterende ontwikkelingen?”*.

In **hoofdstuk 3** komt een uitwerking van veranderkundige aspecten met betrekking tot integrale verduurzaming aan de orde. Daarin worden op de blz. 270 en 271 de Duurzame Ontwikkelingsdoelen (SDG’s) besproken, in het bijzonder doel 4 (Kwaliteit van educatie). De auteur stelt dat alleen subdoel 4.7 aan het criterium van duurzame ontwikkeling (verweving van ecologische, economisch-politieke en sociaal-culturele aspecten) voldoet; kennelijk de andere subdoelen binnen hoofddoel 4 niet.

Maar is het juist niet zo dat de 17 **hoofddoelen** in samenhang moeten worden aangepakt? Dat is wat je – ook in kringen van educatie en onderwijs – steeds weer hoort. Kun je, met andere woorden, verlangen dat ieder subdoel diezelfde mate van integratie met andere subdoelen vertoont? Uit de tekst begrijp ik niet anders dan dat de auteur hier integratie (de hierboven genoemde verweving) op een te laag niveau, namelijk dat van de subdoelen, verwacht.

De functie van doelen, strategieën e.d. van internationale instellingen en overheden (die immers ook hun haarvaten in de nationale samenlevingen hebben) is primair het signaleren van benodigde wereldwijde verbeteringen en het daarvoor opzetten van een ‘veranderagenda’; we zouden die een soort ‘mondiale urgenda¹¹’ kunnen noemen.

Die *top-down* benadering beantwoordt vaak de ‘waaromvraag’, van duurzame ontwikkeling in dit geval; en geeft richtlijnen voor daartoe zinvolle strategieën. Hoe die moeten worden uitgewerkt, door wie, met welke financiën, met welke openheid, eigenaarschap e.d. is in hoge mate aan de landen – en dus hun individuen, gemeenschappen en instituties – zelf. De kritische vragen op blz. 271 geven de twijfel aan of die ruimte voor eigen, persoonlijke interpretatie van de burger wel voldoende is. Ik deel die twijfel ten volle.

Er zijn vele voorbeelden, alleen al in Nederland, die het tegendeel laten zien. Ondoordachte planning van gaswinning onder de Waddenzee, een gebied op de Werelderfgoedlijst van UNESCO, is er één van. Het plaatsen van – vanaf de openbare weg zichtbare – zonnepanelen op mijn huis op de Amersfoortse Berg kan niet vanwege het beschermde stadsgezicht.

---

¹¹Zie <https://www.urgenda.nl/>.

Mijn stellige overtuiging is dan ook dat vernieuwingen/verbeteringen, van welke aard dan ook, alleen tot stand komen en ‘volhoudbaar’¹² zijn bij een ‘open ontmoeting’ tussen de *bottom-up* én de *top-down* aanpak. Op blz. 282 gaan de laatste zinnen ook hierover: ‘*Een dergelijke flexibele orde bevorderen we niet door enkel [vet van mij – CMG] van buitenaf of van bovenaf omgevingscondities duurzaam te maken ..... Het tevoren vastleggen van gewenste duurzame effecten en condities is zinvol, als er tegelijkertijd sprake is van een open geest om met elkaar een diversiteit aan concrete wegen tot verandering te ontdekken en te realiseren*’.

Wat kunnen we met dit boek?

Aangezien het boek nadruk legt op autonomie en zelfregie van mensen in hun zoektocht naar duurzaamheid, lijkt het me zinvol dat de uitwerking van die principes mede plaatsvindt in de fysieke ‘sociale infrastructuur’ die deze kan bevorderen. Daarmee bedoel ik de – vaak lokale – instellingen, centra en organisaties, zoals het buurthuis¹³, de volksuniversiteit, de bibliotheek, het bezoekerscentrum (in een natuurgebied), het museum (bijvoorbeeld voor natuur of volkenkunde), de kinderboerderij e.d. Ook lijkt samenwerking met de, op meer dan 100 plaatsen in Nederland aanwezige, lokale (soms regionale) centra voor natuur- en milieueducatie en/of duurzaamheidseducatie¹⁴ nuttig, zeker waar het gaat om het versterken van (de didactiek van) non-formele leerprocessen op het brede, mondiale terrein van duurzame ontwikkeling. Dan zijn er nog mogelijkheden voor samenwerking met het onderwijs. Ook in die sfeer werken, naast SDG Nederland¹⁵, vele organisaties om duurzame ontwikkeling, nu veelal uitgewerkt in termen van de Sustainable Development Goals, te verwezenlijken. Hun gezamenlijke doel, voorzover ze lid zijn van de Coöperatie Leren voor Morgen, is om die principes op alle onderwijsniveaus in de scholen, opleidingsinstituten en beroeps- en hoger onderwijs in te beden¹⁶. Tenslotte is het onderwijsproject ‘curriculum.nu’ gaande¹⁷. Kortom: verbindings- en samenwerkingsmogelijkheden te over!

Opname van die uitwerking zou waarschijnlijk een te brede *scope* aan het boek hebben gegeven. Immers, een beleidsmedewerker bij de overheid heeft (deels) andere informatie nodig dan iemand die in de concrete uitvoeringspraktijk werkt. Het verdient dan ook aanbeveling dat daarover een nieuw boek verschijnt.

Dat brengt me bij een laatste suggestie: het kan nuttig zijn om op niet al te lange termijn, dit boek, zolang er geen omvattend vervolg op is, naar de ‘praktijk van het buurthuis’ – om dat woord metaforisch te gebruiken – te laten ‘vertalen’. Niet meteen in ‘hapklare brokken’ maar in een didactiek en in werkvormen die op dat niveau herkenbaar en bruikbaar zijn.

Wat ik qua bruikbaarheid van dit boek zie, is dat het vooral een studieboek is. Het past goed bij de eerder genoemde potentiële lezers, vooral in een professionaliseringssituatie: organisatieontwikkelaars, beleidsmedewerkers, politici en docenten. En tevens lijkt me dit goed studiemateriaal voor studenten hbo en wo¹⁸. Daarnaast kan het ook worden gebruikt voor de samenwerking met hierboven genoemde publieksinstellingen en organisaties.

¹²De mooie Vlaamse verwoording van ons begrip ‘duurzaam’.

¹³Zie bijvoorbeeld <https://mlbroens.home.xs4all.nl/DEFEssayMargreeth%20Broens2017.pdf>.

¹⁴Zie <https://vereniginggdo.nl/nme-netwerk/>. Soms overlappen deze met bezoekerscentra of kinderboerderijen.

¹⁵Zie <https://www.sdg-nederland.nl/over-sdg-nederland/>.

¹⁶Zie bijvoorbeeld <https://www.lerenvoormorgen.org/cooperatie/leden>.

¹⁷Zie <https://www.curriculum.nu/>.

¹⁸Geschiktheid voor mbo-studenten kan ik niet goed beoordelen; Roos Wemmenhove, werkzaam bij de Coöperatie Leren voor Morgen, kan dat wel (roos@lerenvoormorgen.org).